

Dva aspekty jazyka a dva typy afatických poruch

Roman Jakobson

In: Jakobson, Roman: *Poetická funkce*. Přel. Červenka, Miroslav. Jinočany: H&H, 1995. S. 55–74.

1. AFÁZIE JAKO LINGVISTICKÝ PROBLÉM

Je-li afázie, jak ukazuje už její pojmenování, poruchou jazykovou, pak každý popis a klasifikace jejích syndromů musí počínat otázkou, kterých aspektů jazyka se dotýkají jednotlivé druhy této poruchy. Tuto otázku, položenou už dávno Hughlingsem Jacksonem,¹ nelze řešit bez účasti profesionálních lingvistů, znalých výstavby a fungování jazyka.

Máme-li přiměřeně zkoumat jakýkoli nezdár v procesu komunikace, musíme především pochopit povahu a strukturu toho způsobu komunikace, jenž v daném případě přestal fungovat. Lingvistika se zabývá jazykem ve všech jeho aspektech – jazykem v akci, jazykem v pohybu,² jazykem ve stavu zrodu i jazykem v rozkladu.

Jsou dnes psychopatologové, kteří přisuzují velkou závažnost lingvistickým problémům obsaženým ve studiu jazykových poruch,³ nejlepší soudobé práce o afázii se některých z těchto otázek dotýkají.⁴ Přesto však se ještě správný požadavek účasti lingvistů při výzkumu afázie ve většině případů pomíjí. Např. nová kniha,⁵ pojednávající obšírně o komplikovaných a spletitých problémech afázie u dětí, požaduje koordinaci různých disciplín a vyzývá k spolupráci otolaryngologů, pediatriů, audiologů, psychiatrů a pedagogů; věda o jazyce se tu však přechází mlčením, jako by poruchy vnímání řeči neměly s jazykem nic společného. Toto opomenutí je tím více hodno politování, že autor je ředitelem kliniky pro dětské slyšení a afázii na Northwestern University, k jejímž lingvistům patří Werner F. Leopold, nejlepší americký znalec dětského jazyka.

Za zaostávání společného výzkumu *afázie* jsou však odpovědní také lingvisté. S lidmi trpícími afázií nebylo podniknuto nic, co by se dalo srovnat s detailními lingvistickými pozorováními dětí z různých zemí. Nikdo se z lingvistického hlediska nepokusil o interpretaci a systematizaci rozmanitých klinických údajů o různých typech afázie. Překvapuje to tím spíš, že na jedné straně

ohromný pokrok strukturní lingvistiky poskytl badatelům účinné prostředky pro výzkum úpadku jazykových schopností a že na straně druhé afatický rozklad jazykového systému může jazykovědcům poskytnout nové průhledy do obecných zákonitostí jazyka.

Aplikace čistě lingvistických kritérií při interpretaci a klasifikaci jevů afázie může podstatně přispět vědě o jazyku a jazykových poruchách, ovšem pod podmínkou, že při zacházení s psychologickými a neurologickými údaji budou lingvisté stejně pozorní a opatrní, jako jsou ve své tradiční oblasti. Především by se měli vyznat v technických termínech a prostředcích lékařských disciplín zabývajících se afázií; dále musí důkladné lingvistické analýze podrobit texty záznamů klinických případů; a konečně by měli sami pracovat s afatickými pacienty, aby se s jejich případy seznámili bezprostředně, nikoli pouze interpretací ukončených zpráv, jež byly koncipovány a vypracovány ze zcela odlišných hledisek.

Existuje jedna rovina jevů afázie, kde mezi psychiatry a lingvisty bylo v tomto oboru během posledních dvaceti let dosaženo podivuhodné shody, a to je otázka rozpadu hláskového systému.⁶ Jednotlivá časová stadia tohoto rozkladu následují za sebou s velkou pravidelností. Je prokázáno, že afatický rozklad je zrcadlovým odrazem procesu osvojování si hlásek v dětství: následnost je tu opačná než v procesu dospívání dítěte. Porovnání dětské řeči s afázií nám nadto umožňuje stanovit několik zákonů implikace. Toto pátrání po následnosti akvizice a ztráty a po obecných zákonitostech implikace nelze omezovat na fonologický systém, je nutné je rozšířit také na systém gramatický. V tomto směru bylo podniknuto teprve několik málo předběžných pokusů, jež zasluhují pokračování.⁷

2. DVOJSTRANNÁ POVAHA ŘEČI

Řeč předpokládá výběr jistých jazykových jednotek a jejich kombinací v jazykových jednotkách vyššího stupně složitosti. Na lexikální úrovni je to zcela zřejmé: mluvčí vybírá slova a kombinuje je ve shodě se syntaktickým systémem příslušného jazyka do vět; věty se zase spojují v pro mluvy. Mluvčí však naprosto není při výběru slov úplně svobodným činitelem: musí volit (s výjimkou řídkých případů skutečného novotvoření) z lexikální zásoby společné jemu a jeho partnerovi. Podstatě řečové události je velmi blízký komunikační inženýr,

¹ H. Jackson, *Papers on Affections of Speech* (přetisk a komentář H. Head), *Brain* 38, 1915. Viz též H. J., *Selected Writings* 2, London 1961.

² E. Sapir, *Language*, New York 1921, kap. VI. *Language as a historical product*; drift.

³ Viz např. diskusi o afázii v *Nederlandsche Vereeniging voor Phonetische Wetenschappen* a referáty jazykovědce J. van Ginnekena a dvou psychiatrů, F. Grewela a V. W. D. Schenka, *Psychiatrische en Neurologische Bladen* 45, 1941, str. 1035n; též F. Grewel, *Aphasie en linguïstiek*, *Nederlandsche Tijdschrift voor Geneeskunde* 93, 1949, str. 726n. (V polském překladu táto práce - *Podstawy języka*, Wrocław 1964 - uvádí autor další literaturu. Pozn. red.)

⁴ A.R. Luria, *Travmatčeskaja afazija*. Moskva 1947; K. Goldstein, *Language and Language Disturbances*, New York 1948; A. Ombredane, *L'aphasie et l'elaboration de la pensée explicite*, Paris 1951.

⁵ H. Myklebust, *Auditory Disorders in Children*, New York 1954.

⁶ Viz M. Durand, T. Alajouanine, A. Ombredane, *Le syndrome de désintégration phonétique dans l'aphasie*, Paris 1939, a R. Jakobson, *Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze*, pův. 1942, nyní SWI (po prvním návrhu, předneseném na lingvistickém kongresu v Bruselu 1939; viz N. Trubetzkoy, *Principes de phonologie*, Paris 1949, str. 367-379).

⁷ Na klinice univerzity v Bonnu seporuchami gramatiky společně zabývali lingvista G. Kandler a dva lékaři F. Panse a A. Leischner; viz jejich *Klinische und sprachwissenschaftliche Untersuchungen zum Agrammatismus*, Stuttgart 1952.

když předpokládá, že při optimální výměně informace disponují mluvčí a posluchač zhruba totožnou „kartotékou prefabrikovaných reprezentací“; původce sdělení vybírá jednu z těchto „předjatých možností“ a od vnímatele se očekává, že z těchto souboru „možností předem předpokládaných“⁸ provede identický výběr. Účinnost řečové události tudíž vyžaduje, aby její účastníci užívali společného kódu.

„Řeklas *pig* nebo *fig*?“ otázal se Kocour. „Řekla *jsem pig*,“ odpověděla Alenka.⁹ V této zvláštní výpovědi se kočičí vnímatel snaží postihnout jazykový výběr vykonaný mluvčím. Ve společném kódu Kocoura a Alenky, tj. v mluvené angličtině, rozdíl mezi okluzivou a frikativou *ceteris paribus* může změnit význam sdělení. Alenka užila distinktivního příznaku „závěrová kontra třená“ souhlásková, přičemž zavrhl druhou alternativu a přijala prvou; a v témž mluvním aktu spojila toto řešení s určitými dalšími simultánními příznaky, jmenovitě postavila nízkotonálnost a napjatost /p/ proti vysokotonálnosti /t/ a nenapjatosti /b/. Tak všechny tyto vlastnosti byly zkombinovány ve svazek distinktivních příznaků, tzv. foném. Pak po fonému /p/ následovaly foném /i/ a /g/, jež samy jsou svazky simultánních distinktivních příznaků. Souběžnost současných jednotek a lineární spojení (concatenation) jednotek následných jsou tudíž dva způsoby, jak mluvčí kombinují jazykové elementy.

Ani takové svazky příznaků jako /p/ nebo /f/, ani takové sekvence svazků jako /pig/ nebo /fig/ nevynalezl mluvčí, který jich používá. Právě tak nemůže distinktivní příznak závěrová kontra třená nebo foném /p/ existovat mimo kontext. Příznak závěrovosti vystupuje v kombinaci s určitými jinými souběžnými příznaky, přičemž inventář kombinací těchto příznaků ve fonémech jako /p/, /b/, /t/, /d/, /k/, /g/ atd. Je omezen kódem příslušného jazyka. Kód nastoluje omezení kombinací fonému /p/ s jinými následujícími nebo přecházejícími fonémy; a jenom části příslušných sekvencí fonémů se v lexikální zásobě daného jazyka skutečně užívá. I když jiné kombinace fonémů jsou teoreticky možné, mluvčí je zpravidla uživatelem slov, nikoli jejich tvůrcem. Když se setkáváme s jednotlivými slovy, očekáváme, že jsou to jednotky patřící do kódu. Abychom rozuměli slovu nylon, je nutné znát význam, který se v lexikálním kódu moderní angličtiny totmuto slůvku připisuje.

V každém jazyce existují také kodifikované skupiny slov nazývané frazeologismy. Význam obratu *how do you do* nelze odvodit tak, že dáme dohromady významy jeho lexikálních komponent; celek se nerovná součtu svých částí. Slovní skupiny, jež se z tohoto hlediska chovají jako jednotlivá slova, jsou obvyklé, nicméně jen okrajový případ. K porozumění naprosté většině slovních skupin postačí znát jen slova v nich obsažená a syntaktická pravidla jejich kombinací. V těchto mezích můžeme svobodně umísťovat slova do nových kontextů. Tato svoboda je ovšem relativní a tlak běžně užívaných klišé na náš výběr kombinací je značný. Možnost sestavovat zcela nové

kontexty je však nepochybná, i když statistická pravděpodobnost jejich vzniku je poměrně nízká.

Je tedy možno vytvořit stupnici jazykových jednotek podle rostoucí svobody jejich kombinací. Při kombinaci distinktivních příznaků ve fonémě je svoboda mluvčího nulová: všechny možnosti použitelné v daném jazyce již předem stanovil kód. Svoboda spojování fonému ve slova je malá, omezuje se na okrajový případ tvoření nových slov. Při tvoření vět ze slov je mluvčí ohraničen méně. A konečně když mluvčí spojuje věty v promluvy, závazná syntaktická pravidla neplatí a svoboda individuálního mluvčího při vytváření nových kontextů podstatně vzrůstá, ačkoli ani zde nelze pominout existenci četných stereotypních promluv.

Každý jazykový znak předpokládá dva způsoby uspořádání.

1. KOMBINACE. Každý znak se skládá z dílčích znaků anebo vystupuje jen v kombinaci s jinými znaky. Z toho vyplývá, že každá jazyková jednotka zároveň tvoří kontext pro jednodušší jednotky anebo nachází svůj kontext v jazykové jednotce komplikovanější. Každé aktuální seskupení jazykových jednotek poutá tudíž tyto jednotky do jednotky vyššího řádu: kombinace a kontextuace (*contextuare*) jsou dvě stránky téže operace.
2. SELEKCE. Výběr z alternativ předpokládá možnost substituce jedné alternativy jinou alternativou, která je té první alternativě ekvivalentem z jednoho hlediska a z jiného hlediska se od ní liší. Selektce a substituce jsou dvě stránky téže operace.

O základní úloze těchto dvou jazykových operací měl jasno Ferdinand de Saussure. Ze dvou typů kombinace, současnosti a spojení za sebou, rozeznal však pouze typ druhý, tedy následnost v čase. Ačkoli věděl, že foném je souborem současně vystupujících distinktivních příznaků (*elements différentiels des phonemes*), podlehl tradiční víře v lineární charakter jazyka, který „vylučuje možnost vyslovení dvou prvků zároveň“.¹⁰

Rozdíl mezi dvěma druhy uspořádání, které jsme popsali jako kombinaci a selektci, vymezuje Saussure tak, že první z nich je „*in praesentia*: spočívá na dvou nebo více termínech, které jsou v určité faktické řadě přítomny“, zatímco druhý „*sjednocuje* ve virtuální mnemonickou řadu termíny *ire absentia*“. Selektce tedy (a obdobně substituce) se týká jednotek spojených v kódu, nikoli však v daném sdělení, zatímco v případě kombinace se jednotky spojují v kódu i ve sdělení, případně pouze ve sdělení. Vnímatel zjišťuje, že daná promluva (sdělení) je kombinací složek (vět, slov, fonému atd.) získaných selektcí z inventáře všech možných složek (z kódu). Složky kontextu jsou navzájem ve vztahu soumeznosti (*contiguity*), v substituční množině jsou znaky spojeny různými stupni podobnosti, jež se pohybuje od ekvivalence synonym vlastní antonymům.

Tyto dva typy operací udělují každému jazykovému znaku dva soubory interpretantů, abychom užili účinného

⁸ D. M. MacKay, *In Search of Basic Symbols, Cybernetics, Transactions of the Eighth Conference*, New York 1952, str. 183.

⁹ L. Carroll, *Alenka v řiši divů*, kap. VI.

¹⁰ F. de Saussure, *Kurs obecné lingvistiky, Praha 1989*, str. 75n a 150.

pojmu zavedeného Charlesem Sandersem Peircem:¹¹ existují dva referenční vztahy, které slouží k interpretaci znaku, vztah ke kódu a vztah ke kontextu (zakódovanému nebo volnému); v každém z nich je znak spjat s jiným souborem jazykových znaků, v případě kódu prostřednictvím alternace, v případě druhém prostřednictvím přiřazení (*alignement*). Danou významovou jednotku lze nahradit jinými, určitějšími (*more explicit*) znaky téhož kódu, čímž se odhaluje její obecný význam; naopak její význam kontextový je určen souvislostí této jednotky s jinými znaky téže řady.

Složky každého sdělení jsou nezbytně spjaty s kódem, to je vnitřní vztah; a se sdělením samým, to je vztah vnější. Jazyk ve svých různých aspektech operuje oběma těmito typy vztahů. Ať dochází k vzájemné výměně sdělení, nebo ať komunikace probíhá jednosměrně od mluvčího k vnímání, vždy musí být mezi účastníky řečové události, má-li být přenos sdělení zajištěn, nějaký druh souměrnosti. Prostorová a často i časová distace mezi dvěma jedinci, mluvčím a vnímatelem, se překonává pomocí vnitřního vztahu: musí existovat jistá ekvivalence mezi symboly užívanými mluvčím a symboly, jež zná a interpretuje vnímání. Bez této ekvivalence zůstává sdělení bez výsledku: i když dorazí k vnímání, nemůže na něho působit.

3. PORUCHY V OBLASTI PODOBNOSTI

Je zřejmé, že poruchy řeči mohou schopnost jedince ke kombinování a jeho schopnost k selekci jazykových jednotek zasáhnout v různém stupni; a skutečně, otázka, která z těchto operací je narušena především, má pro popis, analýzu a klasifikaci různých forem afázie veliký význam. Tato dichotomie je možná dokonce přitažlivější než klasické rozdělení (zde se jím nezabýváme) na afázii emisivní a receptivní podle toho, zda při jazykovém styku je zvláště postižena funkce kódování nebo dekodování.

Head se pokusil klasifikovat případy afázie do vymezených skupin a každé z nich dal „název podle nejcharakterističtějšího defektu v užívání a chápání slov a vět“.¹² Ve shodě s touto zásadou rozlišujeme dva základní typy afázie: u prvního typu hlavní defekt postihuje oblast selekce a substituce, přičemž kombinace a vytváření kontextu jsou poměrně stabilní; u druhého typu se naopak snižuje schopnost kombinace a kontextuace, zatímco selekce a substituce zůstávají více méně normální. K nástinu těchto dvou protikladných druhů afázie budu využívat hlavně zjištění Goldsteinových.

Pro afatiky prvního typu (porucha selekce) je nezbytným a rozhodujícím činitelem kontext. Když takovému pacientu předložíme útržky slov nebo vět, doplňuje je snadno. Jeho řeč je zcela reaktivní: lehko pokračuje v rozmluvě, ale nespokojuje ji započíná. Je s to dát odpověď skutečnému nebo imaginárnímu mluvčímu, je-li (nebo myslí-li si, že je) sám adresátem sdělení. Mimořádně obtížné je pro něho vytvořit nebo dokonce pochopit takový uzavřený typ promluvy, jako je monolog. Čím více jsou

jeho promluvy závislé na kontextu, tím lépe si ví rady s užíváním jazyka. Cítí neschopnost vyslovit větu, která by nebyla reakcí na partnerův podnět nebo na aktuální situaci. Nemůže vytvořit větu Prší, pokud nevidí, že skutečně prší. Čím silněji je promluva začleněna do verbálního nebo neverbálního kontextu, tím větší naději má tento typ pacienta, že si bude vést úspěšně.

Podobné je to i s jednotlivým slovem: čím je závislejší na jiných slovech téže věty a čím víc se vztahuje k syntaktickému kontextu, tím méně je postiženo poruchou řeči. Proto slova syntakticky závislá (vztahem řízenosti nebo shody) jsou odolnější, zatímco hlavní řídicí větný člen, jmenovitě podmět, má tendenci k vypuštění. Protože každý počátek je pro pacienta hlavní překážkou, je zřejmé, že utrpí nezdár právě na počátku, který je úhelným kamenem větného vzorce. V tomto typu poruchy se věty pojímají jako eliptické „následující členy“, které se mají doplnit z předchozích vět, které vyslovil nebo si představil sám afatický mluvčí nebo jež zaslechl od skutečného nebo imaginárního partnera rozhovoru. Klíčová slova mohou být vynechána nebo zastoupena abstraktními anaforickými náhradami.¹³ Jak ukázal Freud, konkrétní podstatné jméno bývá nahrazeno nějakým jménem velice obecným, např. *machin, chose* v mluvě francouzských afatiků.¹⁴ V případě německého nářečního vzorku z řeči nemocného „amnestickou afázií“ (Goldstein str. 246) byla za všechna neživotná substantiva dosazována slova *Ding* (věc) nebo *Stuckel* (kus) a slovo *uberfahren* (provést) zastupovalo slovesa, jež bylo možno rozpoznat z kontextu nebo ze situace a jež se proto pacientovi zdála nadbytečná.

Slova inherentně odkazující ke kontextu, jako zájmena a zájmenná příslovce, a slova sloužící výlučně výstavbě kontextu, jako spojky a pomocná slovesa, jsou mimořádně schopná přetrvání. Pro ilustraci uveďme typickou promluvu německého pacienta zaznamenanou Quenselem a citovanou u Goldsteina (str. 302): „Ich bin doch hier unten, na wenn ich gewesen bin, ich wees nicht, we das, nu wenn ich, ob das nun doch, noch ja. Was Sie her, wenn ich, och ich weess nicht, we da hier war ja...“ Jak vidět, tento typ afázie si v kritickém stádiu ponechává pouhé lešení, spojovací články komunikace.

Od raného středověku se v teorii jazyka často setkáváme s tvrzením, že slovo mimo kontext nemá význam. Platnost tohoto tvrzení se však omezuje na afázii nebo lépe na jeden její typ. V patologických případech o nichž je řeč, izolované slovo skutečně neznámá nic než prázdný zvuk. Jak ukázaly četné testy, pro takové pacienty jsou dva výskyty téhož slova v různých kontextech prostě homonymy (tj. dvěma výskyty různých stejnozvukných slov, pozn. red.). Poněvadž odlišná slova nesou větší množství informace než homonyma, mají někteří afatické tohoto typu tendenci nahrazovat kontextové varianty jednoho slova různými slovy, z nichž každé je speciálně určeno pro jistý kontext. Např. Goldsteinův pacient nikdy nevyslovoval samostatně slovo *nůž*, ale podle funkce a okolí nazýval *nůž ořezávač-tužky, loupač-jablka,*

¹¹ C. S. Peirce, *Collected Papers 2a4*, Cambridge, Mass. 1932, 1934 - viz index.

¹² H. Head, *Aphasia and Kindred Disorders of Speech 1*, New York 1926.

¹³ Viz L. Bloomfield, *Language*, New York 1933, kap. XV: Substitution.

¹⁴ S. Freud, *On Aphasia*, London 1953, str. 22.

chlebový-nůž, nůž-a-vidlička (str. 62); z formy volné, schopné vystupovat samostatně, se tak slovo *nůž* stalo formou vázanou.

„Mám dobrý byt, předsín, ložnici, kuchyň,“ říká Goldsteinův pacient. „Jsou taky velké byty, jen odzadu bydlí mládenci (*bachelors*).“ Místo slova *bachelors* bylo možné užít explicitnější formy, sousloví *neženaní lidé*, ale mluvčí vybral uvedené jednoslovné pojmenování. Když se ho několikrát ptali, co je to *mládenec*, neodpověděl a byl „očividně v nesnázích“ (str. 270). Odpověď *mládenec je neženatý muž* nebo *neženatý muž je mládenec* by byla predikací ekvivalence a tudíž výsledkem projekce substituční množiny lexikálního kódu příslušného jazyka do kontextu daného sdělení. Ekvivalentní termíny se tu stávají dvěma gramaticky spojenými částmi věty a v důsledku toho jsou spjaty soumezností. Pacient dokázal vybrat náležitý termín *mládenec*, když byl podporován kontextem běžných rozhovorů o *mládeneckých bytech* (*bachelor apartments*), nedovedl však užít substituční množiny *mládenec – neženatý muž* jako tématu výpovědi, neboť byla narušena jeho schopnost substituce a nezávislého výběru. Jediný obsah výpovědi o ekvivalenci, kterou od pacienta marně vymáhali, je *mládenec znamená neženatý muž*, nebo *neženatý muž se nazývá mládenec*.

Stejná potíž nastává, když pacient je požádán, aby pojmenoval předmět, na který vyšetřující ukazuje nebo jej vezme do ruky. Afatik s poruchou v oblasti substituce neumí doplnit gesto osoby, jež ukazuje nebo drží předmět, vyslovením jeho jména. Místo aby řekl „*To je (nazýváno) tužka*“, připojí jen eliptickou poznámku o jejím užítí: „na psaní“. Je-li přítomný jeden ze synonymních znaků (např. slovo *mládenec* nebo ukázání na tužku), pak druhý znak (jako výraz *neženatý muž* nebo slovo *tužka*) se stává redundantním a je tedy nadbytečný. Pro afatika mají oba znaky komplementární distribuci. Když vyšetřující uvede jeden z nich, pacient vyloučí jeho synonymum: „*Všemu rozumím*“, nebo „*Už vím*“ – takové jsou jeho typické reakce. Podobně i obraz předmětu vede k potlačení jeho jména: slovní znak byl vytlačen znakem obrazovým. Když byl jednomu z Lotmarových pacientů předložen obrázek kompasu, odpověděl: „Ano, to je... já vím, k čemu to patří, ale nemohu si vzpomenout na to speciální slovo... Ano... směr... ukázat směr... magnetka míří k severu.“¹⁵ Takoví pacienti nedokážou, jak by řekl Peirce, přejít od indicie nebo ikony k odpovídajícímu slovnímu symbolu.¹⁶

Dokonce obyčejné opakování slova vysloveného vyšetřujícím se zdá pacientovi zbytečně redundantní a není ho schopen, ani když je přímo vyzván. Když Headovu pacientovi bylo přikázáno opakovat slovo *ne*,“ odpověděl: „Ne, nedokážu to.“ Užil tedy toho slova spontánně v konkrétní své odpovědi, nedovedl však vytvořit nejčistší formu ekvivalenční predikace, tautologii $a = a$, *ne je ne*.

Jedním z důležitých příspěvků symbolické logiky jazykovědě je zdůraznění rozdílu mezi předmětovým

jazykem a metajazykem. Jak píše Carnap: „K řeči o jakémkoli předmětovém jazyku je zapotřebí metazyka.“¹⁷ Na těchto dvou úrovních jazyka lze užívat téže jazykové znalosti můžeme tudíž mluvit anglicky (metajazyk) o angličtině (předmětový jazyk) a interpretovat anglická slova a věty pomocí anglických synonymních opisů a parafrází. Tyto činnosti, které logikové nazývají metajazykovými zřejmě nejsou jejich vynálezem: zdaleka nejsou omezeny na vědu, jsou integrální součástí naší obvyklé jazykové aktivity. Účastníci dialogu často ověřují, zda užívají téhož kódu. „Sledujete mě? Víte, co myslím?“ ptá se mluvčí, nebo ho posluchač sám přeruší svým: „Co tím myslíte?“ Pak mluvčí nahradí sporný znak jiným znakem téhož jazykového kódu nebo celou skupinou takových znaků, a tak se snaží učinit sdělení pro vnímatele lépe přístupným.

Interpretace jednoho jazykového znaku pomocí jiných, z jistého hlediska stejnorodých znaků téhož jazyka je operací metajazykovou; ta také hraje podstatnou úlohu, když se dítě učí mluvit. Nové výzkumy ukázaly, jak důležité místo v jazykovém chování předškolních dětí má povídání o jazyce.¹⁸ Rekursy k metajazyku jsou důležité právě tak při získávání znalosti jazyka jako při jeho normálním fungování. Afatický úpad schopnosti pojmenování je v podstatě ztrátou metajazyka. Věty obsahující tvrzení o ekvivalenci, jež byly marně vyžadovány od shora uvedených pacientů, jsou metajazykové výpovědi o angličtině. Jejich plné znění bylo: „V námi užívaném kódu pojmenování ukazovaného předmětu *tužka*“ nebo „V námi užívaném kódu slovo *mládenec* a opisný výraz *ženatý muž* jsou ekvivalentní.“

Afatik tohoto typu nemůže přejít od slova ani k jeho synonymům a ad sum, ani k jeho heteronymům, tj. k ekvivalentním výrazům v jiných jazycích. Symptomatickými jevy této poruchy jsou ztráta bilingvisie a omezení na jediný dialekt jediného jazyka.

Podle starého, ale vracejícího se předsudku byl způsob řeči individua v určité době, *zvaný* idiolekt, pokládán za jedinou konkrétní jazykovou skutečnost. V diskusi o tomto pojmu jsem řekl následující námitky:

„Každý z nás, rozmlouvaje s někým jiným, usiluje vědomě nebo nevědomě nalézt společný slovník: užívá termínů svého partnera – aby potěšil, aby inu prostě byl srozumitelný, nebo aby ho přiměl k rozhovoru. V jazyce není nic takového jako soukromé vlastnictví, všechno je zespolečenštěno. Slovní komunikace jako každá forma obcování mezi lidmi vyžaduje přinejmenším dvou účastníků rozhovoru, a ukazuje se, že idiolekt je dost nepřirozená fikce.“¹⁹

Toto tvrzení ovšem musí být na jedné straně omezeno: pro afatika, jenž ztratil schopnost přechodu od jednoho

¹⁷ R. Carnap, *Meaning and Necessity*; Chicago 1947, str. 4.

¹⁸ Viz pozoruhodné studie A. Gvozdeva, *Nabljudenija nad jazykom malen'kich detej. Russkij jazyk v sovetskoj škole*, 1929; *Usvoenije rebenkom zvukovoj storony russkogo jazyka*, Moskva 1949.

¹⁹ R. Jakobson, *Results of the Conference of Anthropologists and Linguists*, Indiana University Publications in Anthropology and Linguistics 8, 1953, str. 15 (SW 2).

¹⁵ F. Lotmar, *Zur Pathopsychologie der erschwerten Wortfindung bei Aphasischen*, *Schweizerischer Archiv für Neurologie und Psychiatrie* 35, 1933, str. 104.

¹⁶ C. S. Peirce, *The Icon, Index and Symbol*, c. d. str. 2.

kódu k druhému, se jeho „idiolekt“ skutečně stává jedinou jazykovou skutečností. Pokud nepřijímá řeč někoho jiného jako sdělení adresované sobě, ve vlastním jazykovém systému, cítí se tak, jak to vyjádřil jeden Hemphilův a Stengelův pacient: „Slyším vás stoprocentně, ale nemůžu pochopit, co říkáte... Slyším váš hlas, ale ne slova... To se nedá povědět.“²⁰ Pokládá promluvy jiné osoby buď za hatmatilku, nebo aspoň za jazyk, který sám nezná.

Jak jsme pověděli výše, vnější relace soumeznosti sjednocuje elementy kontextu, zatímco substituční soubor se opírá o vnitřní svazek podobnosti. Pro afatika s porušenou substitucí a nedotčenou schopností kontextotvornou tudíž ustupují operace předpokládající podobnost před operacemi založenými na soumeznosti. Lze říci předem, že za těchto podmínek se veškeré sémantické seskupování bude řídit spíše prostorovou nebo časovou soumezností než podobností svých členů. Goldsteinovy testy skutečně tento předpoklad potvrzují. Když pacientka tohoto typu byla požádána, aby vyjmenovala několik zvířat, uvedla je v tom pořadí, v jakém je viděla v zoologické zahradě; podobně v rozporu s instrukcí, aby seřadila jisté předměty podle barvy, velikosti a tvaru, klasifikovala je na základě jejich prostorové soumeznosti jako předměty pro domácnost, kancelářské potřeby atd., a zdůvodnila to srovnáním s výkladní skříní, kde „nezáleží na tom, jaké jsou to věci“, tj. nemusí si být navzájem podobné (str. 61n, 263n). Táž pacientka byla ochotna pojmenovat primární barvy – červenou, žlutou, zelenou a modrou –, ale nesouhlasila s rozšířením těchto pojmenování na přechodné odstíny (str. 268), protože pro ni slova neměla schopnost získávat dodatkové, posunuté významy spojené s původním významem na základě podobnosti.

Je nutno souhlasit s Goldsteinovým pozorováním, že pacienti tohoto typu „chápali slova v jejich doslovném významu, ale nebylo možné je přivést k porozumění jejich významům metaforickým“ (str. 270). Názor, že figurativní řeč je pro ně úplně nesrozumitelná, by však byl neoprávněným zobecněním. Z dvou protikladných figur, metafory a metonymie, je druhá, opřená o soumeznost, afatiky s poruchou v oblasti selekce často používána. Říkají *vidlička* namísto *nůž*, *stál* místo *lampa*, *kouřit* místo *dýmka*, *jíst* místo *opékač topinek*. Typický případ znamená Head: „Když si nedokázal vzpomenout na slovo pro *černý*, popsal je jako ‚Co se dělá pro mrtvé‘ a pak to zkrátil na *mrtvý*“ (I, str. 198). Takové metonymie lze charakterizovat jako výsledky projekce z osy navykklého kontextu na osu substituce a selekce znaku (např. *vidlička*), který obvykle vystupuje ve spojení s jiným znakem (např. *nůž*), může být užito místo tohoto znaku. Výrazy jako *nůž a vidlička*, *stolní lampa*, *kouřit dýmku* se staly pramenem metonymií *vidlička*, *stůl*, *kouřit*; sepětí mezi užitím předmětu (topinky) a nástrojem jeho vytvoření je základem metonymie *jíst* místo *opékač topinek*. „Kdy se nosí černá barva?“ – „Když člověk truchlí pro mrtvého.“: místo pojmenování barvy se označí příčina jejího tradičního užití. Únik od totožnosti k soumeznosti je zvláště nápadný v případech, že Goldsteinův pacient odpovídal metonymií, když byl žádán o opakování daného

slova a říkal např. *sklo* místo *okno*, *nebe* místo *Bůh* (str. 280).

Když schopnost výběru je poškozena velmi silně a schopnost kombinace aspoň částečně zachována, pak nad veškerým jazykovým chováním pacienta dominuje soumeznost; tento typ afázie lze nazvat poruchou v oblasti podobnosti.

4. PORUCHY V OBLASTI SOUMEZNOSTI

Ve svých průkopnických příspěvcích k moderní vědě o jazyce a o jazykových poruchách upozorňoval Hughlings Jackson od roku 1864, že „nestačí říkat, že se řeč skládá ze slov. Skládá se ze slov, která na sebe navzájem různými způsoby poukazují: kdyby promluva nebyla propojena vztahy svých částí, byla by to jen řada pojmenování netvořících žádnou výpověď.“²¹ „Ztráta řeči je ztráta schopnosti tvořit výpovědi... Nedostatek řeči nemusí být úplným nedostatkem slov.“²²

Poškození schopnosti tvořit výpovědi nebo obecně kombinovat jednodušší jazykové jednotky v útvary složitější je ve skutečnosti omezeno na jeden typ afázie, protikladný typu probíranému v předchozí kapitole. Neběží o nedostatek slov, poněvadž jednotkou, která ve většině těchto případů zůstává zachována, je právě slovo; slovo lze definovat jako nejvyšší jazykovou jednotku závazně kódovanou, což znamená, že své vlastní věty a promluvy sestavujeme ze slovní zásoby poskytované kódem.

Tato afázie likvidující kontextovost, kterou lze nazvat poruchou v oblasti soumeznosti, zmenšuje rozsah a variabilitu vět. Vytrácejí se syntaktická pravidla organizující slova v jednotky vyššího řádu. Tato ztráta, agramatismus, vede k degeneraci věty v pouhou „hromadu slov“, abychom užili Jacksonova obrazu.²³ Pořádek slov se stává chaotickým; svazky gramatické koordinace a subordinace, ať už rekce nebo shody, jsou přerušeny. Jak lze očekávat, nejprve zanikají slova s čistě gramatickou funkcí jako spojky, předložky, zájmena a členy, takže vzniká tzv. telegrafický styl, zatímco v případě poruchy podobnosti tyto druhy vytrvávají nejdéle. Čím méně je slovo gramaticky závislé na kontextu, tím více je schopno odporu v případě poruchy v oblasti soumeznosti a tím spíše podléhá v případě poruchy v oblasti podobnosti. „Hlavní tematické slovo“ tedy první odpadá při poruše v oblasti podobnosti a uchovává se nejdéle při opačném typu afázie.

Afázie porušující smysl pro kontext směřuje k infantilním jednovětvým promluvám a jednoslovným větám. Přežít se daří jen nečetným delším větám, pokud jsou stereo-typní, předem připravené ve společné zásobě. V pokročilých stádiích této choroby se každá promluva redukuje na jedinou jednoslovnou větu. Zatímco tvorba kontextu upadá, setrvává schopnost selekce. „Říci, o jakou věc jde, znamená říci, čemu se podobá,“ pozna-

²¹ H. Jackson, *Notes on the Physiology and Pathology of the Nervous System* (1868), Brain 38, 1915, str. 65-71.

²² H. Jackson, *On Affections of Speech from Disease of the Brain*, tamt. str. 107-129.

²³ H. Jackson, *Notes on the Physiology and Pathology of Language*, tamt. str. 48-58.

²⁰ R. E. Hemphil and E. Stengel, *Pure Word Deafness*, Journal of Neurology and Psychiatry 3, 1940, str. 251-262.

menává Jackson (str. 125). Pacient omezený – v důsledku ztráty schopnosti tvořit kontext – na substituční soubor operuje podobnostmi a jeho přibližné identifikace mají metaforický charakter, v protikladu k identifikacím metonymickým vlastním opačnému typu afázie. *Dalekohled* místo *mikroskop* nebo *oheň* místo *plynová kamna*, to jsou typické příklady takových quasimetaforických výrazů; Jackson je tak pokřtil proto, že v protikladu k metaforám rétorickým nebo básnickým nejsou výsledkem záměrného přenesení významu.

V normálním systému jazyka je slovo zároveň složkou nadřazeného kontextu, věty, a samo je nadřazeným kontextem nižších složek, morfémů (nejmenších jednotek nesoucích význam) a fonémů. Sledovali jsme vliv poruchy ve sféře souměznosti na kombinaci slov do vyšších jednotek. Obdobné nedostatky se projevují i ve vztahu slova a jeho složek, byť poněkud odlišným způsobem. Typickým jevem agramatismu je likvidace flexe: objevují se takové nepříznačkové kategorie jako infinitiv na místě určitých tvarů slovesa a v jazycích s deklinací nominativ místo všech nepřímých pádů. Tyto poruchy padají částečně na vrub potlačení gramatických vztahů reky a shody, částečně na vrub ztráty schopnosti rozložit si slovo na kmen a koncovky. Konečně paradigma (jmenovitě soubor gramatických pádů jako *on, jeho, jemu*, angl. *he, his, him*, nebo časů jako *volí, volil*, angl. *he votes, he voted*) představuje též sémantický obsah nazíraný z různých hledisek, tedy tyto tvary jsou spjaty vztahem souměznosti; to je ještě jeden důvod k úpadku takových souborů u afatika, který trpí poruchou právě v oblasti souměznosti.

Také odvozeniny z jednoho kořene jako *písař – psaní – písmo* jsou zpravidla v sémantickém vztahu souměznosti. Pacienti, o nichž mluvíme, mají buď sklon odvozeniny likvidovat, nebo kombinace kořene s příponou, eventuálně i kombinace dvou slov v sousloví je pro ně nerozložitelná. Často se uvádějí pacienti, kteří chápali a užívali složeniny jako *Thanksgiving* (díkučinění, svátek) a *Battersea* (místní jméno), ale neuměli pochopit nebo vyslovit *thanks a giving, batter a sea*. Pokud je pocit odvozování živý, takže příslušný proces je ještě produktivní při tvorbě inovací v kódu, lze pozorovat tendenci k nadměrnému zjednodušování a automatismu; má-li odvozenina sémantický obsah, který musí být plně odvozen z významů jejich složek, je celek („Gestalt“) špatně pochopen. Např. ruské *mokríca* znamená stonožka, ale ruský afatik si to vyložil jako „něco *mokrého*, jmenovitě jako „*deštivé* počasí“, a to podle významu ruského kořene *mokr-* a podle toho, že přípona *-ica* označuje nositele příslušné vlastnosti, jako v *nelépica*, nesmysl, *svetlíc*, jasný pokoj, *temníca*, temná cela, vězení.

Když před druhou světovou válkou byla fonologie nejspornější oblastí lingvistiky, někteří lingvisté pochybovali, zda fonémy skutečně mají v našem jazykovém chování samostatnou roli. Vznikla dokonce myšlenka, že minimální jednotky, s nimiž při jazykovém chování skutečně zacházíme, jsou významové jednotky jazykového kódu, tedy morfémy nebo ještě lépe slova, zatímco pouhé distinktivní jednotky, jako jsou fonémy, jsou umělým konstruktem sloužícím k usnadnění vědeckého popisu a analýzy jazyka. Tento názor, pranýřovaný Sapirem jako

„realistický naruby“,²⁴ přece jen zcela platí pro jistý patologický typ: v jedné odrůdě, afázie, někdy nazývané „ataktickou“, je slovo jedinou jazykovou jednotkou, která zůstává zachována. Pacient zná jen globální, nerozlišenou před stavu nějakého běžného slova, a jakékoli jiné seskupení hlásek je pro něho buď zcela cizí a nepochopitelné, nebo si ho spojí s běžně známými slovy bez ohledu na fonetické odchylky. Jeden z Goldsteinových pacientů „vnímal některá slova, nikoli však... samohlásky a souhlásky, z nichž se skládala“ (str. 218). Jeden francouzský afatik rozpoznával, chápal, opakoval a samostatně vyslovoval slovo *café*, káva, a *pavé* dlažba, nesvedl však pochopit, rozeznat nebo opakovat taková význam postrádající seskupení jako *fěka, faké, kéfa, pafé*. Normální posluchač, který umí francouzsky, s něčím takovým nemá potíže, pokud jen hláskové řady a jejich komponenty se hodí do francouzského fonologického systému. Takový posluchač může dokonce pokládat tyto řady za slova, která nezná, ale jež asi náleží do francouzského slovníku a pravděpodobně mají odlišný význam, neboť se navzájem liší pořadím nebo repertoárem svých fonémů.

Jestliže afatik ztrácí schopnost rozčlenit slovo na jeho fonémové složky, slábné jeho kontrola nad konstrukcí slova, takže následují citelné závady v oblasti fonémů a jejich kombinace. Postupný rozklad hláskového systému u afatiků je zpravidla inverzí postupného získávání elementů téhož systému u dítěte. Tento úpadek uvolňuje záplavu homonym a zmenšuje slovník. Jak postupuje dvojitá degradace, fonémická a lexikální, jako poslední zbytky řeči zůstávají promluvy složené z jedné věty, tvořené jediným monofonémovým slovem. Pacient klesá zpět do počátečních fází jazykového vývoje dítěte, nebo dokonce do stadia předjazykového: je vystaven *aphasii universalis*, úplné ztrátě schopnosti mluvit nebo rozumět řeči.

Oddělení dvou funkcí, distinktivní a významové, je specifickou vlastností jazyka oproti jiným znakovým systémům. Když afatik s poškozenou schopností vytvářet kontext projevuje tendenci ke zrušení hierarchie jazykových jednotek a k redukci jejich stupnice na jedinou rovinu, mezi uvedenými vrstvami nastává konflikt. Poslední zbylou vrstvou je buď třída hodnot významových, slovo, jak jsme to viděli výše, nebo třída hodnot distinktivních, tj. foném. V tomto posledním případě dokáže ještě pacient identifikovat, lišit a reprodukovat fonémy, ztrácí však schopnost provádět totéž se slovy. V přechodném případě se vnímají, rozlišují a reprodukují slova; avšak podle výstižné Goldsteinovy formulace „mohou se vnímat jako známá, ale bez pochopení“ (str. 90). Zde slovo ztrácí svou normální významovou funkci a nabývá funkce čistě distinktivní, která normálně přísluší fonémům.

5. DVA PÓLY: METAFORICKÝ A METONYMICKÝ

Odrůdy afázie jsou četné a rozmanité, všechny však leží mezi dvěma polárními typy, které jsme právě popsali. Každá forma afatických poruch záleží v nějakém větším či menším poškození buď schopnosti selekce a substitu-

²⁴ E. Sapir, *The Psychological Reality of Phonemes, Selected Writings*, Berkeley and Los Angeles 1949, str. 46n.

ce, nebo schopnosti kombinace a vytváření kontextu. Prvá porucha přináší porušení činnosti metajazykových, druhá ničí schopnost zachovat hierarchii jazykových jednotek. V prvním typu afázie je potlačen vztah podobnosti, v druhém vztah soumeznosti. Metafora je nedostupná poruše v oblasti podobnosti, metonymie poruše v oblasti spojitosti.

Rozvíjení promluvy může probíhat po dvou sémantických liniích: jedno téma se spíná s druhým buď podobností, nebo soumezností. Metaforický postup je asi nevhodnější termín pro první případ, metonymický postup pro případ druhý, neboť nejvýraznější formou těchto svazků je právě metafora, resp. metonymie. Při afázii je jeden z těchto procesů buď znemožněn, nebo zcela blokován; to je důvod, proč studium afázie je pro lingvistu mimořádně užitečné. Při normálním jazykovém chování působí trvale oba procesy, pozorné výzkumy však ukazují, že pod vlivem kulturního typu (vzorce), osobního zaměření a jazykového stylu dávají různí mluvčí jednomu z těchto procesů před druhým přednost.

Známý psychologický test *záleží* v tom, že dítěti se řekne nějaké substantivum a dítě má vyslovit první slovo, které mu přitom napadne. Při tomto pokusu neustále vystupují dvě protikladná jazyková zaměření: reakce je pojímána buď jako náhrada, nebo jako doplnění podnětu. V druhém případě podnět a reakce společně vytvoří vhodnou syntaktickou konstrukci, nejčastěji větu. Tyto dva typy reakcí byly označeny jako substituční a predikativní.

Na podnět *chata* jedna odpověď zněla *shořela*; jiná odpověď byla *je chudobný domek*. Obě reakce jsou *chudobný domek*. Obě reakce jsou predikativní; první však vytváří kontext čistě narativní, zatímco v druhé existuje s podmětem *chata* dvojité spojení: jednak poziční soumeznost (jmenovitě syntaktická), jednak sémantická podobnost.

Týž podnět vyvolal následující reakce substituční: tautologii *chata*; synonyma *chatrč a kůlna*; antonymum *palác a metafory doupe a nora*. Schopnost dvou slov navzájem se zastupovat je případem poziční podobnosti, nadto pak všechny tyto responze jsou spojeny s podnětem podobností sémantickou (nebo sémantickým kontrastem). Metonymické reakce na týž podnět – *střecha, stelivo, bida* – slučují a stavějí do kontrastu poziční podobnost a sémantickou soumeznost.

Podle toho, jak manipuluje těmito dvěma typy vztahu, podobností a spojitostí, v jejich obou odrůdách, poziční a sémantické, tedy podle toho, jak z těchto možností vybírá, jak je kombinuje a hierarchizuje, vytváří individuum svůj osobní styl a projevuje své jazykové náklonnosti a záliby.

Vzájemné působení těchto dvou elementů je mimořádně viditelné v umělecké slovesnosti. Bohatý materiál k výzkumu tohoto vztahu lze najít v těch typech veršových vzorců, které vyžadují závazný paralelismus sousedních veršů, např. v biblické poezii nebo ve finském a do jisté míry i ruském ústním podání soumeznost), a každá v jedné ze dvou variant (poziční a sémantické) může působit na kterékoli jazykové úrovni (morfematické, lexikální, syntaktické, frazeologické), vzniká impozantní okruh možných konfigurací. Kterýkoli z obou pólů může mít převahu. Např. v ruských lyrických písních

převládají metaforické konstrukce, zatímco v heroické epice převažuje postup metonymický.

V poezii ovlivňují výher z těchto alternativ různé motivy. Často byla konstatována převaha metaforického procesu v romantismu a symbolismu, dosud však nebylo dostatečně pochopeno, že je to převaha metonymie, co zakládá a předurčuje tzv. realistický proud, který patří do stadia iiezi koncem romantismu a vzestupem symbolismu a který je protikladný oběma těmito směrům. Realistický autor kráčí cestou vztahů soumeznosti i přechází metonymický od děje k atmosféře a od postav k dobovému i místnímu koloritu. Má v oblíbě synekdochické detaily. Ve scéně sebevraždy Anny Kareninové je autorova pozornost soustředěna k hrdinčině kabelce; a ve *Vojně a míru* synekdochy *chmýří na horním rtu* nebo *Ziskáváme* zde objektivní kritérium, na jehož základě lze určit, co v daném jazykovém společenství působí jako korespondence mezi jednotkami. Protože každá z těchto dvou relací (podobnost a obnažená *ramena* zastupují ženské postavy, jimž tyto atributy náležejí.

Střídavá převaha jednoho nebo druhého z těchto dvou procesů naprosto není omezena na umění slova. Táž oscilace se objevuje i v jiných znakových systémech, než je jazyk.²⁵ Nápadným příkladem z dějin umění je výrazně metonymická orientace kubismu, kde je předmět transformován v soubor synekdoch; surrealističtí malíři na to reagovali výslovně metaforickým postojem. Od dob D. W. Griffithe filmové umění se svou vysoce rozvinutou schopností měnit úhel, perspektivu a ohnisko záběru se oddělilo od tradice divadla a vyvinulo nevidanou rozmanitost synekdochických velkých detailů a metonymických záběrů. Ve filmech, jako jsou díla Chaplinova a Ejzenštejnova,²⁶ byly tyto postupy překryty novou, metaforickou montáží s jejími prolínáčkami, jež jsou filmovými příklady.²⁷

Dvoupólová struktura jazyka (a jiných znakových systémů) a vyloučení jednoho pólu se soustředěním na druhý, jak je tomu v afázii, vyžaduje soustavného srovnávacího studia. Uchování jedné z těchto alternativ ve dvou typech afázie je třeba konfrontovat s převahou téhož pólu v jistých stylech, osobních zvycích, dobové módě atd. Pečlivá analýza a porovnání těchto jevů s celým syndromem odpovídajícího typu afázie je naléhavým úkolem pro společný výzkum odborníků v psychopatologii, psychologii, lingvistice, poetice a semiotice, obecné nauce o znacích. Dichotomie zde analyzovaná má primární význam a důsledky pro veškeré jazykové chování a pro lidské chování vůbec.²⁸

²⁵ Pokusil jsem se o několik náčrtů na téma metonymického postupu ve slovesném umění: *O realismu v umění* (1921), viz zde str. 138 a SW 3; *Kontury Glejtu* (1935), viz zde str. 715 a v širším znění SW 5; v malířství: *Futurizm* (1919) a SW 3; ve filmu: *Úpadek filmu?* (1933), viz zde str. 148 a SW 3. Hlavní problém dvou uvedených protikladných procesů, metaforického a metonymického však dosud čeká na podrobné zkoumání.

²⁶ Srov. jeho obdivuhodný esej *Dickens, Griffith i my*, *Izbrannyje stat'ji*, Moskva. 1950, str. 153n.

²⁷ Srov. B. Balász, *Theory of the Film*, London 1952.

Abychom naznačili možnosti navrženého srovnávacího bádání, vybíráme příklad z ruské lidové pohádky, která využívá paralelismu jako prostředku komiky: *Formálnost; Jerema neženát*. Přísudky dvou paralelních vět jsou tu spojeny podobností, jsou de facto synonymické. Podměty těchto vět jsou mužská vlastní jména a tudíž jsou morfologicky podobná, přičemž zároveň z druhé strany označují dva hrdiny téhož vyprávění, spjaté soumezností, vytvořené jen proto, aby vykonávali stejné činnosti a tak motivovali užití synonymických dvojic přísudků. Poněkud pozměněná verze téže konstrukce vystupuje ve známé svatební písni, kde se zpěvák postupně obrací na každého ze svatebčanů a oslovuje ho křestním jménem a potom jménem po otci: *Gleb je mládenec, Ivanovic neženatý*. Oba přísudky jsou tu opět synonymní, vztah mezi podměty je však jiný: oba jsou to vlastní jména označující téhož člověka a normálně užívaná ve vztahu soumeznosti jako forma zdvořilého oslovení.

V citátu z lidové rozprávky se dvě paralelní věty vztahují k dvěma Fomy a k podobnému stavu Jeremově. Ve verši ze svatební písne jsou však synonymické: redundantně dvakrát opakují informaci o mládenectví téhož hrdiny, přičemž ho štěpí do dvou jazykově konstituovaných hypostází.

Ruský romanopisec Gleb Ivanovič Uspenskij (1840-1902) trpěl v posledních letech života duševní chorobou, která obsahovala i poruchu v užívání jazyka. Jeho křestní jméno a jméno po otci, Gleb Ivanovič, tradičně kombinovaná se zdvořilém rozhovoru, se mu rozdělila na dvě samostatná jména označující dvě bytosti: Gleb byl obdařen všemi spisovatelovými ctnostmi a Ivanovič, jméno navozující vztah syna k otci, se stalo vtělením všech Uspenského neřestí. Jazykovou stránku tohoto rozštěpení osobnosti tvoří pacientova neschopnost užít dvou symbolů k označení téže věci, je to tedy porucha v oblasti podobnosti. Protože taková porucha je spjata s náklonností k metonymii, je velmi zajímavé zkoumat literární metodu Uspenského mládí. A studie Anatolije Kamegulova, která podává analýzu Uspenského stylu, potvrzuje naše teoretické předpoklady. Kamegulov ukazuje, že Uspenskij měl mimořádný sklon k metonymii, a zvláště k synekdoše; zacházel v tom tak daleko, že „čtenář je přímo utlačen množstvím detailů nahromaděných na omezeném prostoru textu a je fyzicky neschopen zachytit celek, takže obraz postavy se často vytrácí.“²⁸

Metonymický styl Uspenského je nepochybně pod vlivem tehdy vládnoucího literárního kánonu, „realismu“ konce 19. století; ale osobní rysy Gleba Ivanoviče učinily jeho způsob psaní mimořádně vhodným pro tento směr v jeho krajních projevech, a nakonec se otiskly i do jazykové stránky jeho duševní choroby.

Vzájemná soutěž mezi metaforickým a metonymickým postupem se projevuje v každém procesu symbolizace, ať probíhá v lidském nitru, nebo ve společnosti. Tak při zkoumání struktury snů rozhodující otázka zní, zda užití symboly a časové sekvence se opírají o soumeznosti (Freudovo metonymické „přemístění“, *Verdrangung*, a synekdochická „kondenzace“ *Verdichtung*), nebo o podobnost (Freudova „identifikace“ a „symbolismus“).³⁰ Principy magických obřadů jsou podle Frazera dvojího typu: kouzla založená na zákonu podobnosti a naopak opřená o soumeznost. První z těchto dvou velkých odvětví sympatetické magie se nazývá „homeopatické“ nebo „imitativní“, druhé „magie kontagiosní“.³¹ Takové dělení je velice poučné. Přesto je problém dvou pólů řeči většinou stále zanedbáván, třebaže má velký dosah a závažnost pro studium jakéhokoli symbolického chování, zejména jazykového, včetně jeho poruch. Co je hlavní příčinou tohoto zanedbávání?

Podobnost významu spojuje symboly metajazyka se symboly jazyka, o němž metajazyk vypovídá. Podobnost spojuje metaforické pojmenování s pojmenováním metaforou zastupovaným. V důsledku toho při konstrukci metajazyka, jenž má sloužit interpretaci tropů, má badatel pro zvládnutí metafory k dispozici homogennější prostředky; metonymie, založená na opačném principu, často interpretaci vzdoruje. Proto k teorii metonymie nelze citovat nic, co by bylo srovnatelné s bohatou literaturou o metafoře.³² Z téhož důvodu se obecně chápe, že romantismus je těsně spjat s metaforou, ale stejně těsně svazek realismu s metonymií obvykle pozornosti uniká. A nejen pozorovatelovy nástroje, ale i předmět pozorování přispívá k převaze metafory nad metonymií ve vědě. Protože se poezie soustřeďuje k znaku, a účelová próza hlavně k označovanému předmětu, byly tropy a figury zkoumány převážně jako prostředky básnické. V základech poezie leží princip podobnosti; metrický paralelismus veršů a fonická ekvivalence rýmujících se slov vyzdvihují otázku šém; ticke podobnosti a kontrastu; existují např. rýmy gramatické a antig, matické, nejsou však žádné rýmy agramatické. Naproti tomu próza, chází hlavní oporu v soumeznosti. Tak pro poezii metafora a pro metonymie je cestou nejmenšího odporu – a výzkum básnických tropů tedy zaměřuje hlavně na metaforu. Skutečná dvojpólovost byla v těch studiích uměle nahrazena znetvořeným jednopólovým schématem, což dost překvapivě kryje s jednou ze dvou vzorových afatických situa jmenovitě s poruchou v oblasti soumeznosti.

²⁸ Pokud jde o tuto dichotomii v psychologii a sociologii, viz Batesonovy názory na „postupnou“ a „selektivní integraci“ a Parsonsovu „dichotomii konjunkce a disjunkce“ ve vývoji dítěte: J. Ruesch a G. Bateson, *Communication, the Social Matrix of Psychiatry*, New York 1951, str. 183n; T. Parsons a R. F. Bales, *Family, Socialization and Interaction Process*, Glencoe 1955, str. 119n.

²⁹ Kamegulov, *Stil' Gleba Uspenskogo*, Leningrad 1930, str. 65 a 145.

³⁰ S. Freud, *Die Traumdeutung*, 9. vyd., Wien 1950.

³¹ J. G. Frazer, *Zlatá ratolest I*, Praha 1977, kap. III.

³² C. F. P. Stutterheim, *Het begrip metaphor*, Amsterdam 1941.